

Ortaçağ Avrupa Tarihinde Göçebe Unsuru *

Istvan ZİMONYI**
Çeviren: Fatih ORTA***

Özet

Karpat Havzası ve Aşağı Volga, Ortaçağ Avrupa tarihi üzerine güçlü bir etkisi olan göçebe kabile konfederasyonlarının ve imparatorluklarının bir zamanlar merkeziydi. Öncekilere gelince Hunlar, Avarlar ve Macarlardan bahsetmek gerekmektedir. Macarlar 1000 yılında Hristiyanlığı kabul ettiler ve böylece Latin Avrupa'ya dahil oldular. Hazarlar, Kiev Rusya'sının tarihinde önemli bir rol oynadı, buna karşılık Altın Orda Rusya'nın teşekkülünde temel bir etkiye sahipti. Bozkır halkları, ihmal edilmiş bir gerçek olarak, Avrupa'nın oluşum sürecinde önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ortaçağ tarihi, Ortaçağ Göçebeleri, Hunlar, Avarlar, Macarlar, Hazarlar, Altın Orda.*

Göçebeler, Ortaçağ'da Avrasya'da muazzam imparatorluklar kurmuşlardır. Göçebelerin 16. yüzyıldan sonra önemlerini kaybetmelerinden dolayı, onların tarihsel rolleri, Batı tarih yazıcılığında göz ardı edilmiştir. Bununla birlikte imparatorlukların kaderinin geniş kapsamlı tarihi sonuçları olmuştur. Son iki asır Avrupa'da üç büyük gücün çöküşüne tanıklık etmiştir. Birincisi 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüydü. Ardından Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşü gelmektedir. Son olarak Rusya ve 1990'da Sovyetlerin yıkılışı gelmektedir. Osmanlı ve Habsburg

* "The Nomadic Factor in Mediaeval European History" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol 58, N. 1, 2005, s. 33-40.

** University of Szeged, Department of Altaic Studies; Department of Medieval Studies.

*** Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, fatihortaa@gmail.com. (Makale gönderim tarihi: 21.03.2018; Makale kabul tarihi: 03.06.2018)

imparatorluklarının ortadan kalkması, nihayet iki dünya savaşını tetiklemiştir. Sovyetler Birliği'nin sonu ciddi bir krize yol açmasına rağmen Avrupa Birliği onları birliğe dahil ederek Habsburg varisi devletlerin topraklarını birleştirmeye çaba sarf etmiştir. Türkiye'ye gelince, uzun vadede birliğe üye olabilmesi kuvvetle muhtemeldir. Rusya, Avrupa'nın başlıca unsurlarından biri olarak, Avrupa Birliği ile işbirliği yapmalıdır, fakat bunun nihai sonucu belirsiz görünmektedir. Tarihin tekerrür etmemesi gerçeğine rağmen, Ortaçağ Avrupa tarihinde göçebelerin rolüne ilişkin muhtemel hususları düşünmede var olan ilginç benzerlikler bize yardımcı olabilir.

Ortaçağ Avrupası, Batı Roma İmparatorluğunun çöküşü ile teşekkül etmeye başlamıştır. Batılı tarihçiler, Ortaçağ Avrupa'sına Romalıların ve Germenlerin birliği olarak bakmaktadırlar.¹ Ama Ortaçağ Avrupası'nın teşekkülü 500 yıldan fazla süren karmaşık bir süreçti. Birinci aşama, Hunların batı fethi neticesinde Batı Roma İmparatorluğunun 4. – 5. yüzyıllarda çöküşüne zemin hazırlayan Germen dilli halkların Kavimler Göçü ile başlar. Roma gelenekleri, Ortaçağ Avrupası'nın kalbine Frank İmparatorluğu vasıtası ile giren Germen dilli halklarla birleştirildi. Slavların Balkanlara nüfuz etmesi de dahil, Müslüman fetihleri, Tuna Bulgarları ve Macarların göçebe akınları ve son olarak da Viking saldırıları, 7. – 10. yüzyıllar arasındaki bir başka göç dalgasıdır. 10. yüzyıl ile birlikte, Latin Avrupa birleşerek İskandinavları, Karpat Havzasındaki göçebe geleneğe sahip Macarları ve hatta Macarların kuzey komşusu Çek ve Lehleri pasifize ederken, Bizans da Tuna Bulgarları ve Rusları kutsayarak Hıristiyanlığı Doğu Avrupa orman kuşağına kadar yaydı.²

Alman tarihçi Schlesinger yeni bir tipoloji önermiştir: 1. Roma Almanyası, Germen dilli halklar tarafından Roma İmparatorluğu'nun

¹ Ranke, Avrupa'yı "Romalı ve Germen halklarının birliğidir." şeklinde tarif etmiştir. Bkz. Szűcs, 1975, s.8.

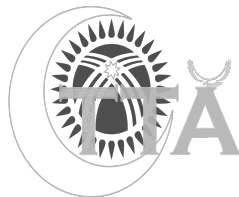
² Bu konuda Macar Ortaçağcı Jenő Szűcs'nin görüşünü takip ettim.

topraklarıydı, fakat azınlıkta kaldı ve İtalya, İspanya ve Frank Galyası'nı kapsayan yerel nüfus tarafından eritildi. 2. Germen Almanyası, diğer bir deyişle Ren ve Elbe arasındaki Germen halkları, Avusturya ile birlikte, aynıydı. Germenler, Karolenj hakimiyetindeki Frank Galyası tarafından sindirildi. Karolenj fethi, Roma geleneklerinden esinlenen kurumları ve Roma Katolik inancını getirdi. 3. Slav Germenya'sı Elbe'nin doğusundaki ülkeleri içeriyordu. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, 10-11. yüzyıllarda bu bölgelere Roma geleneklerini taşımıştır (Schlesinger, 1963, s.233-253.).

Polonyalı Ortaçağcılardan Modzelewski, tarihsel süreçlerin ayrılmasında etnik terimlerin kullanıldığı zeminler üzerine Schlessinger'in tipolojisini tenkit etmiştir. O, Frank Krallığı ve daha sonra Kutsal Roma İmparatorluğu tarafından kuzeye ve doğuya yayılan Ortaçağ Avrupası'nın başlangıç noktası olarak Roma sosyal ve siyasi kurumları ve zirai sistemi ile birlikte Batı Roma İmparatorluğu'nu, diğer bir deyişle Roma İmparatorluğu'nu kabul eder. Fakat Modzelewski orman kuşağındaki Germenlerin, aynı siyasi ve sosyal yapıya sahip Slavlardan farklı olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca O, İskandinav ve Slav dünyasının ve Macaristan'ın çoğunun Roma yapılarından az ve ikincil arabuluculuk yoluyla etkilendiğini vurguladı (Modzelewski, 1995-1996, s.377-409).

Reinhardt Wenskus, daha gelişmiş bir sistem özetlemiştir: 1. Kasabaları ve klasik kültürü ile Akdeniz, 2. Karadeniz bozkır göçbeleri, 3. Kuzeydoğu ormanlarının barbarları ve 4. Alplerin kuzeyindeki barbarlar. Wenskus, Germen, Baltık ve Slav dilli halkların yanı sıra Keltlerin de benzer sosyal ve siyasi yapısını vurguladı (Wenskus, 1974, s.19-20). Onu takip eden Herwing Wolfram, Gotlar ve Alman halkları üzerine bir monograf neşretti. Wolfram, göçbelerin önemi ve Germen ve Slav toplumları arasındaki farklılıklara dikkat çekti. Onun öğrencisi Walter Pohl, göçebe Avarların tarihi üzerine mükemmel bir monograf

kaleme aldı (Pohl, 1988). Göçebeliliğin bir başka önemi son zamanlarda Róna-Tas tarafından vurgulanmıştır.³

Avrupa ve Ortaçağ tarihinin oluşumunun birinci ve ikinci evrelerinde Doğu Avrupa göçebelerini birleştirme çabalarına rağmen, modern tarih yazımında ihmal edilmiş bir unsur olarak mutlaka göz önünde tutabiliriz.

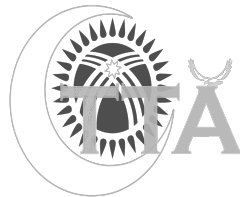
Ortaçağ'da daha büyük göçebe politikalarının oluşumu için iki merkez vardı: 1. Macar Ovası, Hunlar, Avarlar ve nihayet Macarlar için merkezi bir bölgeydi; 2. Aşağı Volga üzerindeki şehirler, Hazar Denizi, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerini kapsayan Doğu Avrupa steplerine hakim olan iki imparatorluğun, Hazarlar ve Altın Orda'nın başkentleriydi.

Karpat Havzası göçebelerine gelince, onlar Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu ve ardından Bizans tarafından gayet iyi bilinmekteydi. Bu göçebelerin Ortaçağ Avrupa tarihi üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur. Onlar, yerleşik medeniyete saldıran ve yağmalayan ve sürüleri ile dolaşarak çadırlarda yaşayan, ata binen doğulu gerçek barbarların temsilcileri olarak dönemin yazarları tarafından dikkate alınmışlardır. Burada, yozlaşmış kasaba kültürü ile yan yana bulunan barbarların farklı ama çok popüler olmayan saflığı fikri bulunmaktadır.⁴

Macar Ovası üzerindeki ilk büyük güç Hun İmparatorluğu'dur. Hunların tarihi rolü tartışma konusu olmuştur. Tipik Batılı bakış açısı Thompson tarafından hazırlanan bir kitapta temsil edilmektedir. O,

³ O, Ortaçağ Avrupası'nda üç birleşme türü belirlemiştir: Germen, Slav, Türk. Bu tipoloji tarihsel incelemeye dayanır, ama etimolojik çağrışımları – Germen, diğer bir deyişle Frank “free/özgür”, Slav “slave/köle” ve Türk “strenght/güçlü”- tarihsel yorum ile uzlaşmayabilir. Üç göçebe türü, Hazar, Tuna Bulgarları ve Avarlar, tanımlamıştır. Róna-Tas, 1999, s.375-380.

⁴ Göçebelerin batılı imajlarının gelişimi Johannes Gießauf (Bilder und Topoi vom eurasischen Steppennomaden im Spiegel der spätantiken und mittelalterlichen Geschichtsquellen des lateinischen Westens, phil. Diss., Graz 2000.) ve Felicitas Schmieder (1994) tarafından derinlemesine incelenmiştir.

Hunları şöyle tanımlamıştır: *“Onlar, sadece yağmacı ve çapulcu.”* (Thompson, 1948, s.25). Alman Altheim daha ayrıntılı bir tanım sunmaktadır: *“Avrupa tarihinde dönemler vardır. Kavimler Göçü’nün başlaması ile çöken Batı Roma İmparatorluğu’nun atlı kavimleri ve Almanları devletleştirme ve kültürel birliklerini sağlama girişimi ile Alman destanının ortaya çıkışı ve Germen-Roma birliğinin doğuşu bağlantılıdır.”* (Altheim, 1951, s.14.). Macar tarih yazımı ise muhtelif gelenekler göstermektedir.⁵ Macar soyluları, Hunları 13. yüzyıldan 19. yüzyıla değin ataları olarak kabul ettikleri için Hunlar ve Atilla onların milli şuurlarının bir parçası olmuştur. (Szúcs, 1975). Hunların son monografının yazarı István Bóda’ya göre, onlar, Germen kabilelerin göç etmesine neden olarak yeni siyasi ve etnik birlikler ortaya çıkardı. Onlar, Pannonia’da Roma hakimiyetini sona erdirip Karpaz Havzası topraklarını tek çatı altında birleştirdiler. Onlar, Kuzey Balkanların kasabalarını ve kalelerini yıkarak Roma geleneğini zayıflatılar. Hunlar, böylece Slavlar ve Tuna Bulgarlarının bu bölgeleri ele geçirmelerinin yolunu açtılar (Bóna, 1984, s.276).⁶

Aslında Hunların Doğu Avrupa’da sahneye çıkmaları yeni bir meydan okumayı doğurmuştur: Gotların yenilmesinden sonra, Adrianople Savaşı’na neden olan Roma İmparatoru Valens’in 378’de ölümünü müteakip geri kalan insanlar Balkanlara sığınmayı başardılar. Balkanlardaki kargaşa başkent Konstantinopolis için kötüye işaretti. Theodosius duvarı, 413’e kadar, bu olayların etkilerini simgelemesi için Konstantinople şehrinin etrafına inşa edilmiştir.

⁵ Hunlar üzerine hazırlanan ilk monografi, 1940 yılında Gyula Németh tarafından Macaristan’da neşredilmiştir. Macaristan’da Hunlar üzerine bir el kitabı haline geldi ve János Harmatta tarafından bir giriş/tanıtım yazısı ile 1986 yılında tekrardan basıldı.

⁶ István Bóna, arkeolojik ve yazılı kaynaklara dayanarak Hunların tarihini kaleme almıştır (1991, 1993). Karpaz Havzası’ndaki arkeolojik kazı yerleri hakkındaki veriler István Bóna ve meslektaşları tarafından derlenmiştir (Bóna-Cseh-Nagy-Tomka-Tóth, 1993, s.10-37).

Hunların 400'lerden itibaren Karpat Havzası'na saldırıp daha sonra burayı fethetmesi Kavimler Göçü veya Germen kabilelerinin göçlerini teşvik etti. Sonuç olarak Ren üzerindeki sınır çöktü. Doğu ve Batı Roma imparatorluklarına karşı yapılan Hun saldırıları köklü değişikliklere neden oldu. Batı Roma İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirilen Hun saldırıları çöküşün en önemli dış faktördür. Hun İmparatorluğu, Attila'nın ölümünden sonra düşüşe geçti ve Karpat Havzası'ndaki Germen halkları Hunların askeri ve bazı siyasi geleneklerini örnek aldılar.⁷

Macar Ovası'ndaki ikinci imparatorluk Avarlarıdır. Avarlar, Kök-Türklere mağlup olduktan sonra batıya göç ettiler. Onlar, 568'e kadar Pannonia'da yaşayan Lombardlar ile ittifak yaparak Karpat Havzası'na yerleştiler. Lombardlar, Germen halklarının büyük göçünün bitimini izleyen yıl Kuzey İtalya'ya göç ettiler. Avarlar da tüm Karpat Havzası'nı işgal etti.

Avarlar, 582-586 yılları arasında, Karpatların güney menzili boyunca nüfuz eden Slavlara karşı savunmasız hale gelen Balkanlar ve Aşağı Tuna bölgesi sınır sistemini tahrip etti. Avar-Slav ilişkisi üzerine sürüncemede kalan bir tartışma vardır. Slav saldırıları kısmen Avarlar tarafından düzenlenmişti, ama Avar gücünün zayıflamasını müteakip Slav grupları bağımsız politikalar üretmeye başladı. Avarlar, Slavların Balkanlara intikalinde belirleyici rol oynadılar.

Avar İmparatorluğu'nun sonu da Avrupa tarihi ile yakından ilişkilidir. Karolenj İmparatorluğu'nun en ünlü hükümdarı Charlemagne, 791 yılında Avarlara karşı bir saldırı başlattı. Avar

⁷ Hun tarihine dair zikredilen literatüre ilave olarak bkz. Maenchen-Helfen (1978); Wirth (1999); Schäfer (1998).

İmparatorluğu zayıfladı ve onun batı kısmı olan Pannonia, Oriens olarak, bir yüzyıl boyunca Karolenj İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.⁸

Karpat Havzası'ndaki üçüncü güç Macarlardır. Onlar, 895-900 yılları arasında Macar Ovası'nı fethettiler.⁹ Takip eden 50 yıl Latin Avrupa ve Bizans'a karşı Macar seferleri dönemi olarak bilinmektedir. Macar akınları, 962'de Kutsal Roma İmparatorluğu'nun teşekkülüne ve güçlenmesine bir ivme kazandırdı. Nihayet, 1000 yılında, Macarlar vaftiz olup Hristiyanlaşarak Latin Avrupa'ya katıldılar. Bu, göçebeler için en batıdaki bölgelerin merkezi olma rolünü kaybeden Karpat Havzası için bir dönüm noktasıydı. Bundan sonra Peçenek ve Kumanların sadece bir kısmı oraya yerleşti ve Macaristan'a yapılan Moğolların batı seferi, bozkır tarihinde Macaristan'ın eski önemini hatırlatıyordu (Engel, 2001, s.1-100).

Hazar Kağanlığı, merkezi Kafkasya'nın kuzeyine ve daha sonra Aşağı Volga'ya uzanan ilk büyük devletti. 7.-8. yüzyıllarda Halifelik'in fetihlerine karşı Doğu Avrupa'yı savunan Batı Türk Kağanlığının halefi olan bir devletti. 9. yüzyılda Hazar Kağanlığı, halifelik ve doğu Avrupa orman kuşağı arasında ticaret merkezi oldu. Yine aynı yüzyılda, Hazar kağanı orman kuşağının güneyinde ve orman-bozkır kuşağında yaşayan insanlara, diğer bir deyişle Türk, Fin-Ugor ve Volga Bulgar Devleti'nin Slav dilli kabileleri olan Burtas, Vjatich, Radimich, Severjan ve Poljan, değerli malları (köle, kürk, balmumu, bal) elde etmek için boyun eğdirdi. Hazar fethi, orman kuşağında daha büyük siyasi oluşumların önünü açtı. Diğer bir sonucu, orman toplulukları ile aynı etkilerle birlikte Doğu Avrupa'ya Kuzeyli veya Vikinglerin nüfuz etmesidir. 10.

⁸ Avar tarihi için bkz. Pohl (1998). Macarca çevirisi ile birlikte Avarlar üzerine kaynakların eksiksiz bir koleksiyonu ve tarihi ve filolojik yorumları için bkz. Szádeczky-Kardoss (1998); Olajos (2001); Szádeczky-Kardoss (1986).

⁹ Erken Macar tarihi hakkında bkz. Fodor (1982), Kristó (1996); Zimonyi (1999); Róna-Tas (1999). Batı dillerindeki çalışmalar üzerine tenkitli analiz için bkz. Stephenson (2001, s.99-109).

yüzyılda Viking menşeli Ruslar Kiev'i ele geçirdi¹⁰ ve Hazar Kağanlığı yıkıldı. Hazarlar ve Kiev Rusyası arasında bir güç dengesi tesis edildi. 965 yılında, Hazar Kağanlığı Sviatoslav tarafından yıkıldı ve böylece orman bozkır kuşağını yendi.¹¹

Peçenek, Uz ve Kumanlar¹², Hazar Kağanlığının varisleriydi. 11. yüzyılın ortasında Kumanlar bütün Doğu Avrupa bozkırına iktidarını yaydılar. 11.-13. yüzyıllarda Kumanlar ile Kiev Rusyası ve daha sonra Rus prenslikleri arasında bir güç dengesi kuruldu (Pritsak, 1982, s.321; Golden, 1991, s.58-101). 13. yüzyılın ilk yıllarında Moğol istilası ile Kumanlar arasında merkezi bir gücün kurulması engellenirken Vladimir Monomakh'ın hakimiyeti Ruslara kısmi bir üstünlük sağladı.

Moğol istilası mevcut durumu tamamen değiştirdi.¹³ Altın Orda, orman kuşağı üzerinde bozkır hakimiyetinin temsilcisi oldu. Hanları ziyaret etmek Rus prensleri için gerekliydi ve onlar Moğol valilerin kontrolünde bu ziyaretleri şahsen gerçekleştirirlerdi. 14. yüzyılın ikinci yarısı Altın Orda'nın çöküşüne sahne oldu. Önce, 1360'da hanlık için aile içerisinde bir kavga başladı, veba salgını nüfusun büyük bir kısmını yok etti ve nihayet Timur'un seferleri Altın Orda'nın ekonomik ve kültürel merkezlerini ortadan kaldırdı. Kazan, Kasım, Kırım ve Astarhan dahil olmak üzere 15. yüzyılın ilk yarısı boyunca bölgesel hanlıklar ortaya çıktı. Kırım, 1475'te Osmanlı Devleti'ne tabi oldu. 15. yüzyıl

¹⁰ Erken Rus tarihine dair Goehrke (1992); Franklin-Shephard (1996); ve Kazanski-Nercessian-Zuckermann'ın derlediği makaleler (2000).

¹¹ Başlıca Müslüman ve Yahudi kaynaklarına dayanarak hazırlanan ilk Hazar monografisi için bkz. Dunlop (1954). Artamanov'un kitabında arkeolojik bakış açısı göze çarpmaktadır (1962). Bu kitap, 2002'de gözden geçirilmiş olarak tekrar basıldı. Yazılı kaynaklar Ludwig tarafından kullanılmıştır (1982). İkincil kaynaklara dayanan son monograf Brook tarafından kaleme alındı (1999).

¹² Peçeneklere dair bkz. (Pritsak (1975, s.211-235); Kumanlara dair Golden (1984, 1986, 1990, 1995-1997); Genel görünüm için Pálóczy-Horváth (1989); Golden (1992, s.264-282); Rásonyi (2000, s.303-331).

¹³ Moğol istilasına dair makaleler Tihvinskij tarafından derlenmiştir (1977); Moğolların batı seferine dair bkz. Göckenjan (1991); Sinor (1999).

Doğu Avrupa'da yeni bir gücün doğuşuna tanıklık etti: Moskova. 16. yüzyıl ile Moskova, Avrupa'da Altın Orda varisi devletleri zayıf düşürdü. Rus ordusu, 1552'de Kazan'ı ve 1556'da Astarhan'ı ele geçirdi.¹⁴ Savaş böylece bitti, Doğu Avrupa bozkır göçebeleri yenilerek Avrupa'nın bir parçası haline geldi. Bu olaylarla eş zamanlı olarak Bizans İmparatorluğu'da çöktü. Osmanlılar, 1453'te İstanbul'u kuşattı (Runciman, 1969; Emecen, 2002, s.171-180). 1541 tarihi itibariyle Karpat Havzası'ndaki Macaristan Krallığı'nın başkenti Buda, Osmanlıların eline geçti (Sinkovics, 1987, s.149-221; Emecen, 2002, s.254-257). Sonuç olarak Müslüman Osmanlıların Akdeniz'i ele geçirmesiyle, Hristiyan Avrupa, Akdeniz'in doğusunu kaybetti.

Netice itibari ile Ortaçağ Avrupa tarihinin bozkır göçebelerinin tarihi ile birlikte de incelenebileceği kabul edilebilir. Ortaçağ Avrupa tarihi, orman kuşağı halkları ile Akdeniz kültürünün bir sentezi olarak düşünülebilir. Ortaçağ Avrupası'nın yapısını oluşturan evreler sadece Roma dünyasından arta kalanların bir sonucu değildir. Macar Ovası ve Güney Rusya bozkırı, Roma dünyasını orman halklarından ayırırdı ve onlara daha büyük siyasi birimler teşkil etmek için başka bir imkân verdi. Bu seçenek, 16. yüzyıl ortaları itibariyle Doğu Avrupa bozkırı ve 1000 itibariyle Macar Ovası'nda yayılan orman kuşağı ile Akdeniz'in yeni bir sentezi olarak kademeli bir şekilde terk edilmiştir. Bu süreç diğer taraftan, bozkır kuşağının varlığını pek çok açıdan değiştirdi. Avrupa tarih yazımında göçebelerin dikkate alınması zamanı gelmiştir.

Kaynakça

ALTHEIM, F., *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden, 1951.

ARTAMANOV, M. I., *Istorija hazar*, Sanktpetersburg, 1962, 2002.

BÓNA, I., "A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. 1. A hunok [The Age of Migrations and early Middle Ages in Hungary]", *Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig*. I. kötet

¹⁴ Altın Orda'ya dair bkz. Spuler (1943); Grekov-Jakubovskij (1950); Halperin (1977); Schamiloglu (2002). Kazan ve Astarhan hanlıkları hakkında bkz. Pelenski (1974); Zaitsev (2002).

[The history of Hungary. Preliminaries and Hungarian history to 1242. Vol. I], Ed. Székely, Gy., Budapest, 1984, pp. 265–288.

_____, *Das Hunnenreich*, Stuttgart, 1991.

_____, *A hunok és nagykirályaik* [The Huns and their great kings], Budapest, 1993.

BÓNA, I.– CSEH, J.– NAGY, M.– TOMKA, P.– TÓTH, Á., *Hunok – Gepidák – Langobardok* [Huns – Gepids – Longobards], Szeged, 1993.

BROOK, K. A., *The Jews of Khazaria*, New Jersey–Jerusalem, 1999.

DUNLOP, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, , Princeton, 1954

EMECEN, F., “The Conquest of Constantinople. The Period of Sultan Süleyman and the Universal State”, *The Turks*, Vol. 3, Ed. Güzel, H. C.– Oguz, C. C.– Karatay, O., Ankara, pp. 171–180, 253–271.

ENGEL, P., *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. Transl. T. Pálófalvi, Ed. A. Ayton, I.B. Tauris Publishers, London–New York, 2001.

FODOR, I., *In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*, Budapest = *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapest, 1982.

FRANKLİN, S.– Shephard, J., *The Emergence of Rus. 750–1200*, London–New York, 1996.

GOEHRKE, C., *Frühzeit des Ostslaventums*. Unter Mitwirkung von U. Kälin, Darmstadt, 1992.

GOLDEN, P. B., “Cumanica I. The Qipčaq in Georgia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4, 1984, pp. 45–87.

_____, “Cumanica II. The Ölberli: The Fortunes ad Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 6, 1986, pp. 5–29.

_____, “Cumanica III. Urusoba”: *Aspect of Altaic Civilization*, Ed: Sinor, D., Bloomington, 1990, pp. 33–46.

_____, "Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus' ", *Ukrainian Economic History. Interpretive Essays*, Ed. Koropecy, I. S., Cambridge, Mass., 1991, pp. 58–101.

_____, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden, 1992.

_____, "Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipčaqs", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9, 1995-1997, pp. 99–122.

GÖCKENJAN, H., "Der Westfeldzug (1236–1242) aus mongolischer Sicht", *Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen* Ed. Schmilewski, U., Würzburg, 1991, pp. 35–75.

GREKOV, B. D.– Jakubovskij, A. Ju., *Zolotaja Orda i ee padenie*, Moskva–Leningrad, 1950.

HALPERIN, C. J., *Russia and the Golden Horde. The Mongol Impact on Medieval Russian History*, Bloomington, 1985.

KAZANSKI, M.– Nercessian, A.– Zuckerman, C. (eds), *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, Paris, 2000.

KRISTÓ, Gy., *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged, 1996.

LUDWIG, D., *Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster, 1982.

MAENCHEN-HELFEN, O. J., *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*, Wien – Köln – Graz, 1978.

MODZELEWSKI, K., "Europa romana, Europa feudale, Europa barbara", *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo Muratoriano* 100, 1995-1996, pp. 377–409.

NÉMETH, Gy. (ed.), *Attila és hunjai*. [Attila and his Huns], Budapest, 1940, 1986.

OLAJOS, T., *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. [The Greek sources on the Avar history in the 9th century], Szeged, 2001.

PÁLÓCZÍ-HORVÁTH, A., *Pechenegs, Cumans, Iasians*, Budapest, 1989.

PELENSKI, J., *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*, The Hague–Paris, 1974.

POHL, W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567 bis 822 n. Chr.*, München, 1988.

PRITSAK, O., "The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation" *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1, 1975, pp. 211–235.

_____, "The Polovcians and Rus", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 1982, pp. 321–380.

RÁSONYI, L., "Les turcs non-islamisés en Occident (Péçénègues, Ouzes et Qiptchaqs, et leurs rapports avec les hongrois)", *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, Ed. Bazin, L.– Hazai, Gy., Ed. H. R. Roemer with the assistance of W-E. Scharlipp, Berlin (Philologiae Turcicae fundamenta: T. III., Philologiae et historiae Turcicae fundamenta.T. I.), 2000, pp. 303–331.

RÓNA-TAS, A., *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest, Central European University Press, 1999.

RUNCIMAN, S., *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1969.

SCHÄFER, T., *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*, Hamburg, 1998.

SCHAMILOGLU, U., "The Golden Horde", *The Turks, Vol. 2*, Ed. Güzel, H. C.– Oguz, C. C.– Karatay, O., Ankara, 2002, pp. 819–834.

SCHLESINGER, W., "West und Ost in der deutschen Verfassungsgeschichte, Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters. II", Ed. Schlesinger, W., Göttingen, 1963, pp. 233–253.

SCHMIEDER, F., *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen, 1994.

SÍNKOVICS I., "Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása [Alternatives after Mohács. The tripartite division of Hungary] (1526–1541)", *Magyarország története* [The history of Hungary], III, Ed. Pach, Zsigmond P., R. Várkonyi, Á., Budapest, 1987, pp. 149–221.

SINOR, D., "The Mongols in the West", *Journal of Asian History* 33, 1999, pp. 1–44.

SPULER, B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Leipzig, 1943.

STEPHENSON, P. A., “On the need for further studies of medieval Hungary in English”, *Byzantium and East Central Europe*, Ed. Prinzig, G.–Salamon, M., Cracow, 2001, pp. 99–109.

SZÁDECZKY-KARDOSS, S., *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*, Szeged, 1986.

_____, *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806*, Budapest, 1998.

SZÚCS, J., *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza’s Gesta Hungarorum (1282–1285 A. D.)*, Budapest (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 96), 1975.

_____, *Die drei historischen Regionen Europas*, Frankfurt/M., Verlag Neue Kritik, 1990.

THOMPSON, E. A., *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948.

TIHVINSKIJ S. L. (ed.), *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*, Moskva, 1977.

WENSKUS, R., “Probleme der germanisch-deutschen Verfassung- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnosozioologie”, *Historische Forschungen für Walter Schlesinger*, Ed. Beumann, H., Köln, 1974, pp. 19–20.

WIRTH, G., *Attila: das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart–Berlin–Köln, 1999.

WOLFRAM, H., *History of Goths*, Transl. Th. Dunlap, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1988.

_____, *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, Transl. Th. Dunlap, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1997.

ZAITSEV, I. “The Khanate of Astrakhan”, *The Turks*, Vol. 2, Ed. Güzel, H. C.–Oguz, C. C.–Karatay, O., Ankara, 2002, pp. 848–853.

ZIMONYI, I., “Préhistoire hongroise: méthodes de recherche et vue d’ensemble”, *Les Hongrois et l’Europe conquête et intégration*, Ed: Csernus, S.–Korompay, K., Paris–Szeged, 1999, pp. 29–43.

